

فصلنامه تاریخ اسلام

سال هشتم، تابستان ۱۳۸۶، شماره مسلسل ۳۰، ص ۱۶۳ - ۱۹۳

درآمدی بر پاپیروس‌شناسی و مطالعه مصر در اوایل دوره اسلامی^۱

لنارت سن دلین

مترجم: قدریه تاج بخش*

پاپیروس‌ها؛ مانند دیگر اسناد اصیل، در برگیرنده‌ی اطلاعات مستقیم و بدون جهت‌گیری است که در خصوص امور روزمره زندگی مانند: امور اداری، حقوقی، مکاتبات شخصی و... پدید آمده‌اند. غالب اسناد پاپیروسی اوایل دوره اسلامی از شهرها و روستاهای مصر علیا و وسطی به دست آمده و تاریخ آنها به قرون هشتم تا یازدهم میلادی باز می‌گردد. در نوشتار حاضر به اهمیت و جایگاه پاپیروس در تبیین تاریخ تحولات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مصر در اوایل دوره اسلامی و چگونگی استفاده از آنها برای اصلاح گزارش‌های تاریخی پرداخته شده و گزارش‌های تاریخی متناقض و هم‌چنین مهم‌ترین آثار پاپیروس-شناسان برجسته مورد بررسی قرار گرفته است.

واژه‌های کلیدی: تاریخ مصر، منابع تاریخ مصر، پاپیروس‌شناسی، پاپیروس‌شناسان.

* کارشناس ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی

هنگامی که آلفرد باتلرⁱ؛ اثر پژوهشی کلاسیک خود را با عنوان «فتح مصر به وسیله عربها و سی سال آخر حکومت رومیان»ⁱⁱ در ۱۹۰۲ م. منتشر کرد، نخستین ثمره‌های شکوهمند یافته‌های جدید که مبتنی بر پاپیروس بود، درست از این زمان به بعد در دسترس مورخان قرار گرفت. تحقیقات در این زمینه با کشف اسنادی در ۱۸۷۷ م. در سرزمین کهن آرسینویتسⁱⁱⁱ - سرزمینی در خارج شهر فیوم - آغاز و به زودی در این سرزمین و دیگر نواحی فیوم هزاران متون یونانی، قبطی و عربی کشف گردید. علاوه بر این در اهناس المدینه (هیراکلیوپولیس)،^{iv} بهنسا (اوکسیرنخیس)،^v اشمونین (هرموبولیس)،^{vi} کوم ایشکاو (افرودیتو)،^{vii} تیبس غربی، اسوان (سینیتس و الفتینس)^{viii} و دیگر نواحی مصر علیا و وسطی یافته‌های ارزشمندی به دست آمد. اکثر این متون که بر روی پاپیروس و گاه پوست، لباس، چوب، استخوان، چرم و تکه سفالهای شکسته (و برخی از اسناد متأخرتر نیز بر کاغذ) نوشته شده بودند، در یک حفاری باستان‌شناختی به شکلی مخفیانه بوسیله ساکنان محلی - یا واقعاً به صورت تصادفی - در نتیجه گسترش زراعت در مصر آن زمان کشف شد.^۲

از دهه ۱۸۸۰ م. به بعد چاپ ویرایش متون پاپیروسی و نیز تدوین فهرست‌های توصیفی اکثر مجموعه‌ها رو به افزایش نهاد. باتلر پیش از ۱۸۸۰ م. توانسته بود، اولین سند

i. Alfred Butler.

ii. The Arab Conquest of Egypt and the last thirty years of the Roman Dominion.

iii. Arsinoe.

iv. Heracleopolis.

v. Oxyrhynchus.

vi. Hermopolis.

vii. Aphrodito.

viii. Yene and Elephantine.

پاپیروسی را مطالعه و بررسی کند. او بارها از این پاپیروس‌ها کمک گرفت؛ به عنوان مثال وقتی درباره اختلاف جدی موجود در وقایع نامه یحیی نیقیه‌ای مربوط به قرن ۱۷ و نوشته‌های بسیار متأخرتر تاریخی عربی درباره‌ی دوران فتوح با مشکلات جدی مواجه شد، چنین اظهار کرد: در صورتی که تعداد کثیری از پاپیروس‌های فیوم و دیگر نواحی بررسی شود، امیدهایی به رفع این اختلاف عمیق وجود دارد.^۳ چندی بعد وی در کتابش از چند سند پاپیروسی متعلق به مجموعه وین استفاده کرد تا به سؤالی درباره وجود نامی در وقایع نامه یحیی پاسخ گوید.^۴

قبل از دهه ۱۸۷۰ م. متون پاپیروسی بسیار اندکی برای مطالعه و بررسی مصر در قرون نخستین اسلامی و دهه‌های شکوه فرمانروایی ایرانیان و بیزانسی‌ها - که بر دوره فتوح عرب مقدم است - در دسترس بوده است. با وجود این، اهمیت بالقوه تاریخی این ابزارها از حدود نیمه دوم قرن هیجدهم، خصوصاً پس از کشف صدها اسناد پاپیروسی متعلق به شهر هرکولانوم^۱ در ایتالیا در ۱۷۵۲ م، مورد توجه محققان اروپایی قرار گرفت. مسافران اروپایی که به مصر سفر می‌کردند، طی چندین قرن قطعاتی از متون قدیمی پاپیروس را با خود به خانه می‌آوردند. تا آغاز قرن نوزدهم گردآورندگان اسناد مصر باستان، غالب این گونه اسناد را از طریق حفاری کشف می‌کردند. اولین و دومین پاپیروس یونانی به ترتیب در سال‌های ۱۷۸۷ و ۱۸۱۳ م. چاپ و منتشر شد. سرعت و توجه به چاپ و نشر اسناد پاپیروسی در سراسر قرن نوزدهم رو به فزونی گذاشت، با این حال، آهنگ انتشار آنها به تدریج افزایش می‌یافت. شایان توجه است پاپیروس‌های یونانی مذکور - که برای نخستین بار انتشار یافت بیشتر مشتمل بر متونی بود که از دوران بطالسه یا نخستین رومی‌ها سرچشمه می‌گرفت، چنین دوره‌هایی بیشتر مورد توجه محققان بود، تا موضوعات مطرح شده در دوره‌های بعد. در واقع بسیار اتفاق می‌افتاد که گردآورندگان به هنگام کشف اسناد در حفاری‌ها، صرفاً به دلیل علاقه به متون باستانی و کلاسیک به سادگی آنها را

i.Herculaneum.

کنار می‌نهادند. محققان چنین می‌پندارند که هزاران سند یونانی-بیزانسی، قبطی و عربی بدین‌سان مفقود شده است.ⁱ قبل از اواخر قرن نوزده و نگارش اثر تئودور ممسنⁱ به نام باستان‌شناسیⁱⁱ اصولاً به اسناد متأخر در مقایسه با متون ادبی - که هم محققان و هم گردآورندگان اسناد به آن بسیار علاقه‌مند بودند - توجه اندکی می‌شد.^v

جالب توجه است که اسناد پاپیروسی موثق عربی از ۱۸۲۵ م. یعنی از زمان چاپ دو متن جواز عبور و اعتبارنامه مربوط به قرن هشتم، به وسیله شرق‌شناس مشهور فرانسوی آ. ای سیلوستر دوساسی، مجال انتشار یافت.[^] وی به نشر بیش از دو پاپیروس کهن عربی و نیز ویرایش مجدد یکی از دو متن پاپیروسی فوق‌اهتمام ورزید. وی احتمالاً در دهه‌هایی به انجام این کار مبادرت ورزید که پیش از آن، هیچ فرد دیگری در این امر پیشگام نشده بود تا اثری بدیع و مبتکرانه را پدید آورد. به طور کلی، پیش از پایان قرن نوزده اسناد موثق اندکی به زبانهای مختلف رایج در مصر آن عصر پیرامون دوره‌ی مورد بحث در دسترس است.

سه‌م واقعی پاپیروس در بررسی و مطالعه مصر اواخر دوره بیزانس و اوایل دوره اسلامی، صرفاً با نشر اسنادی آشکار گشت. کشف انبوه آنها از ۱۸۷۷، آغاز شد این اسناد مشتمل بر متونی به زبانهای عربی، یونانی، قبطی و گاه سریانی و پارسی میانه است. با وجود این که محققان اطلاعات فراوانی از این گونه نوشته‌ها در اختیار دارند؛ اما به علت نقصان فهرست جامع مجموعه‌های اسناد، کشف مستمر پاپیروس‌ها در مصر، نیز باقی-ماندن آنها در دست دلالان قدیمی و یا گردآورندگان خصوصی، به طور کلی تعیین تعداد دقیق متون کشف شده مشکل است. پیتر فان میننⁱⁱⁱ پاپیروس‌شناس در سال ۱۹۹۳ چنین تخمین زد که تا آن تاریخ ۳۵۰۰۰ پاپیروس یونانی چاپ و منتشر شده است.[^] در ده سال

i. Theodor Mommsen.

ii. Altertumswissenschaft.

iii. Peter van Minnen.

اخیر (از ۱۹۹۳ تا کنون) گام‌هایی که در راه چاپ و نشر متون پایپروسی جدید برداشته می‌شود؛ رو به افزایش گذارده است. به رغم ناشناخته‌ماندن شمار دقیق و کامل اسناد یونانی اواخر دوره بیزانس و اوایل دوره اسلامی، بخش قابل توجهی از یافته‌های مهم اواخر قرن نوزدهم به این دوران اختصاص دارد. شایان ذکر است که بیشتر مطالب به دست آمده در برخی مکانها نظیر کوم‌ایشکاو (افرودیتو) در مصر علیا به دوره متأخر تعلق دارد.

در باب اسناد عربی بدون تردید می‌توان پذیرفت که آنان فتوح را بعداً تاریخ‌گذاری نموده‌اند هر چند حجم کلی اسناد پایپروسی عربی که تا کنون منتشر شده نسبت به پایپروس‌های یونانی بسیار کمتر است، ولی شمار متونی که در انتظار چاپ و ویرایش است، بسیار فراوان است. «آدولف گروهمان»^{۱۰} مردی که مدت‌های مدید در قرن بیستم سرآمد پایپروس‌شناسی عربی بود، بر این گمان است که از ۵۰۰۰۰ سند عربی مکشوفه در ۱۹۵۲م، تقریباً ۱۶۰۰۰ سند بر روی پایپروس و بقیه اسنادی که بعدها به دست آمده بر کاغذ نوشته شده است.^{۱۱}

کمی بیش از چهل سال بعد، یوسف رقیب پایپروس‌شناس فرانسوی با قاطعیت ابراز نمود که تعداد کنونی اسناد بسیار اندک است. وی با بیان این که احتمالاً تعداد کل اسناد بیشتر از ۱۵۰۰۰۰ سند بوده، خاطر نشان کرد که مجموعه وین تنها حدود ۸۳۳۰۰ سند عربی در اختیار دارد (که از این تعداد ۴۶۳۰۰ سند بر پایپروس و ۳۶۳۳۵ سند بر کاغذ نوشته شده است).^{۱۱} بخش اعظمی از این نوشته‌ها از میان رفته و فقط پاره‌هایی موجود است و غالب متون نیز ناقص‌اند، اما حجم انبوه اطلاعاتی که ارائه می‌دهند؛ مایه حیرت است.

در بیشتر مجموعه‌ها حجم مطالب قبطی بسیار اندک‌تر از مطالب یونانی و عربی است با این همه، میزان آن قابل توجه است. به عنوان مثال در مجموعه وین حدود ۱۱۱۵۹ سند

i. Adolf Grohmann.

پاپیروسی فهرست نویسی شده به زبان قبطی وجود دارد که از این تعداد ۷۱۵۳ سند بر پاپیروس و بیشترین تعداد باقی مانده از آنها بر پوست یا کاغذ نوشته شده است، که اگر متون اسنادی را که فهرست شده‌اند به این مجموعه بیفزاییم، می‌توان گفت در حدود ۲۶۰۰۰ سند به زبان قبطی وجود دارد.^{۱۲} شایان ذکر است که از اسناد قبطی مجموعه وین بالغ بر ۲۳۰۰۰ متن چاپ شده است. با آن که وین بزرگترین مجموعه جهانی پاپیروس را داراست، موزه‌ها، کتابخانه‌ها و مجموعه‌های خصوصی متعددی نیز از اسناد یونانی، عربی و قبطی در سراسر جهان وجود دارند که برخی از آنها مجموعه‌هایی بالغ بر هزاران متن و سند پاپیروسی دارد.^{۱۳}

در بین متون موثق موجود در این مجموعه‌ها با موضوعات متنوعی مواجه می‌شویم که واقعیات اقتصادی و اجتماعی پیچیده مصر را در قرون اولیه وسطی منعکس می‌سازد. اسناد خصوصی نظیر نامه‌های شخصی، عقدنامه‌های ازدواج و اسنادی دال بر طلاق؛ متون تجاری مشتمل بر صورت حسابها، قراردادهای فروش و اجاره، اسناد ترک دعوی، صورت کالاها، مکاتبات شغلی و سفارش کالاها؛ و نیز اسناد رسمی نظیر دریافت و مطالبه مالیات، برآوردهای مالیاتی، بیانیه‌ها و فرمان‌های رسمی، مکاتبات اداری، فرمان‌های پیش از دادرسی قضات، گزارش‌هایی از اقدامات قانون دادخواست‌ها و حتی قراردادهای بین‌المللی را می‌توان از این دست برشمرد.

برخلاف اسناد اروپای قرون وسطی، که غالباً در آرشیوهای سازمانی به چند روش نگهداری شده‌اند - (به عنوان مثال در مجموعه‌های مذهبی، کلیسایی، شهرداری و یا حکومتی) - از دوره‌ی آغازین مصر در قرون وسطی هیچ آرشیوی برجای نمانده است. با این حال بسیار روشن است که هر دو دسته‌ی اسناد یعنی مجموعه‌های شخصی و سازمانی؛ از مصر باستان در قرون وسطی موجود بوده و تعدادی از آنها از جمله اسناد متعلق به مصر در اواخر دوره سلطه بیزانس و اوایل دوره اسلامی به طور نسبی کشف شده‌اند.^{۱۴}

تغییر دادوستد در ادوار پیشین سبب گردید که گروهی از اسنادی که با هم کشف می‌شدند همانند اسناد شخصی از هم جدا شود و در معرض فروش گذاشته شوند. حتی

هنگامی که این اسناد، با هم و به صورت یک جا خریداری می‌شد، اسناد مرتبط به ندرت از یکدیگر تفکیک و در مجموعه‌های مختلف قرار داده می‌شد. تا به حال - به رغم پراکندگی متون شخصی - در موارد متعدد، چنین آرشیوهایی از چند قاره با موفقیت بازسازی شده‌اند.^{۱۵}

متون ادبی که به شیوه باستان شناختی کشف شده، نقش مهمی در فهم ما از اوضاع مصر در اواخر سلطه بیزانس و اوایل دوره اسلامی ایفا می‌کند.^{۱۶} اما متأسفانه این متون عموماً جدای از اسنادی که در کنارشان کشف می‌شود مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرند.^{۱۷} با این حال، متون ادبی فوق در مقایسه با متون عصر کتابت و استنساخ که دوره‌ای بسیار متأخرتر به نگارش درآمده‌اند، اطلاعات و مدارک دست اول و کهن در خور توجهی در خصوص فعالیت دینی، علمی، ادبی و نیز سیر نتایج این فعالیت‌ها به ما ارائه می‌دهند. ریف جورج خوری^۱ در مقاله اهدایی خود به این مجلد، از پاپیروس به عنوان شاهد و مدرکی بر فعالیت ادب عربی از آغاز سده هشتم میلادی یاد کرده و به بحث و گفتگو درباره آن می‌پردازد. با این حال سده (۸ م)، به گونه‌ای است که اسناد و مدارک برای آن ناکافی است و بحث‌های بسیاری در این باره صورت پذیرفته است. به عنوان نمونه، این پرسش مطرح است که آیا متون دینی و تاریخی برخلاف روایات شفاهی نوشته می‌شده‌اند؟ همانگونه در این مقاله، راجع به آثار مسیحی کهن و دوره کلاسیک مصر و بخش‌هایی از آثار ادبی موجود از دوره پس از فتوح، مشتمل بر قدیمی‌ترین شواهد و اسناد برای تعدادی از متون مهم و نیز برخی از آثار که مدت‌ها تصور می‌رفت از بین رفته‌اند، سخن گفته شده است.^{۱۸} به علاوه متون فوق، بیش از آن که بتوانند ما را از دستاوردهای نهایی عصر کتابت و استنساخ آگاه کنند، اطلاعاتی در اختیار ما می‌گذارند، که در آن عصر چه متونی خوانده و نوشته می‌شد.

علاوه بر این برخی اوقات متون ادبی به دست آمده که بر روی پاپیروس، پوست و

i.Raif Georges Khoury.

دیگر چیزها نوشته شده‌اند در برگیرنده‌ی اطلاعات ارزشمندی درباره مالکان و سازندگان آنها است. به عنوان مثال گاه ترقیمه‌های این نسخ به فرد پشتیبانی کننده از تولید نسخه خطی یا نام کاتبان آنها اشاره می‌کند.^{۱۹} به رغم آن که متون ادبی بدون این ترقیمه‌ها نیز، قراین درونی اندکی از مبدأ تاریخ، مالکیت و یا کاربردشان ارایه می‌دهند، با این حال اگر با دقت به نمونه‌هایی که به همراه اسناد که در یک حفّاری تحت نظارت بدست آمده بنگریم، به ما امکان می‌دهد به سوالات دقیق‌تر و روشن‌تر پاسخ دهیم. در پایان، متون نیمه ادبی نظیر دو، دعای عربی که «عالیه حنفی»^۱ در این جلد آن را منتشر کرده، اطلاعات ارزشمندی در باب عقاید و اعمال دینی مرسوم در آن جامعه را ارایه می‌نماید. هم‌چنین استفاده فراوان متون نیمه ادبی و دیگر متون درسی و آموزشی که از آن دوره به دست آمده، اطلاعات فراوانی درباره سوادآموزی و نظام تعلیم و تربیت در اختیار ما قرار می‌دهند.

در مصر علاوه بر متون پاپیروسی و ابزارهایی شبیه به آن، اسناد موثق متعدد و ارزشمندی به دست آمده که نباید آنها را نادیده انگاشت. کتیبه‌ها، دیوار نوشته‌ها، مهرها، تمبرها، کیل‌ها و تعداد سکه‌ها از مصر در قرون نخستین اسلامی باقی مانده که به زبانهای یونانی، قبطی و عربی موجود است از این رو باید اطلاعات به دست آمده از حفّاری‌های باستان شناسی کاملاً با توجه به آثار دوره مذکور با یکدیگر ترکیب شوند. اگر چه در کنفرانس قاهره تحت عنوان «اسناد و شواهد موثق در تاریخ مصر دوره اسلامی» نوشته‌ها و آثاری که به شواهد فوق‌الذکر می‌پرداخت مطرح نشد. با این حال انتظار می‌رود که در همایش‌های آتی که از سوی جامعه‌ی بین‌المللی حمایت می‌شود، پاپیروس‌شناسان عرب با وسعت دید افزونتری به اهمیت نقش چنین ابزارهایی در مطالعات بپردازند.

پاپیروس‌شناسی و تاریخ

پاپیروس و دیگر منابع موثق در مقایسه با منابع ادبی، که غالباً مدتها پس از حوادث نوشته می‌شوند و به نظر می‌رسد که توصیفی باشند، پنجره‌ای مستقیم و بعضاً غیرمستقیم به روی ما می‌گشاید، تا از طریق آن تحولات اولیه جامعه‌ای اسلامی را مشاهده کنیم. با توجه به آنکه شواهد و اسناد موثق بسیار اندکی از مصر در قرون نخستین اسلامی نسبت به سایر نقاط جهان اسلام و هر سرزمینی که شواهد ادبی آن عمدتاً متأخر است، - بر جای مانده - اسناد مصریان از اهمیت بیشتری برخوردار است. از این روی برآنیم تا از تحولات و پیشرفت‌های هم‌زمان اقیانوس اطلس تا رود جیحون آگاهی یابیم.^{۲۰}

نمونه‌های فراوانی از اسناد، کتیبه‌ها، سکه‌ها و یا کیل‌های موجود به شخصیت‌های بزرگ و مهم تاریخی که از طریق گزارش‌های ادبی از وجود آنها آگاهی می‌کند.^{۲۱} گاه این اسناد به جزئیاتی می‌پردازند که آن را در گزارش‌های مربوط به تاریخ‌نگاری نمی‌یابیم و نیز این امکان را پدید می‌آورند که درستی گزارش‌های به دست آمده از منابع ادبی را بررسی و ارزیابی کنیم. نمونه مشهوری از این دست در مکاتبات گسترده اداری قره بن شریک والی مصر در سالهای ۹۰-۹۶ هـ ق / ۷۰۹ ت ۷۱۵ م. وجود دارد. این نامه‌ها به زبانهای یونانی، قبطی و عربی از فسطاط به حاکمان محلی خصوصاً حاکم افرودیتوسی باسیل فرستاده شده بود. پاپیروس مذکور، ظاهراً تصویر این حاکم اموی را آن‌چنان که از منابع تاریخی دست اول دوره عباسی برمی‌آید، رد می‌کند.^{۲۲} در روایات دوره عباسی، قره بیشتر از زاویه‌ای منفی و تا حدودی به مثابه حاکمی ستمگر به تصویر کشیده شده، حال آن که در نامه‌های پاپیروسی تا اندازه‌ای به مثابه حاکمی کاردان به نظر می‌رسد، که با درایت و عدالت به اداره امور می‌پردازد و در صورتی که باسیل و دیگر مقامات محلی با مأموران مالیاتی مسلمان بدرفتاری می‌کردند یا به رؤسای روستاها اجازه بدرفتاری با مأموران مذکور را می‌دادند، آنها را به مجازات تهدید می‌کرد.

فرانک ترومبلیⁱ در مقاله‌ای که در این مجلد چاپ شده، با ذکر نمونه‌ای تصریح می‌کند که چگونه از اسناد می‌توان برای افزایش فهم خود از تحولات و وقایع موجود در رویدادنامه‌ها استفاده کرد. وی با استفاده از شواهد موثق و متون ادبی، برنامه گسترده نیروی دریایی امویان را برای تأثیرگذاری بر جمعیت مسیحی مصر بویژه از طریق درخواست نیروی انسانی و تدارکات، مطالعه و بررسی می‌کند. در ضمن ترومبلی به حلقه‌های ارتباط موجود در بین این تحولات و اصلاحات مهم اداری قرن هشتم (که غالباً از طریق پایپروس از آن آگاهیم) نظیر کنترل و نظارت بر حرکت جمعیت (به عنوان نمونه از طریق صدور کارت عبور یا گذرنامه) نیز اشاره می‌کند.^{۲۳}

در برخی موارد، وجود برخی از اسناد این امکان را فراهم می‌آورد تا ادعای متناقض موجود در منابع ادبی را ارزیابی کنیم. مقاله آدام سیلورستینⁱⁱ در کتاب حاضر نمونه خوبی بر این مدعاست. وی به هنگام مطالعه و بررسی تحول اولیه نظام برید در دوره اسلامی، اطلاعات موجود در منابع ادبی و اسناد را با یکدیگر مقایسه می‌کند تا هم برداشت‌ها و تفاسیر و هم میزان اعتبار هر یک را ارزیابی کند. هم چنین از اسنادی برای گزینش روایات متناقض موجود در منابع ادبی و منابع مربوط به تاریخ‌نگاری استفاده کرده است. همان‌گونه که سیلورستین نیز خاطرنشان می‌سازد، این کار از جمله موارد نادری است که در آن اطلاعات به دست آمده از مصر با اسناد و شواهد موثق سایر نقاط جهان اسلام در قرون اولیه اسلامی مقایسه شده و سرانجام اسناد به دست آمده از آسیای مرکزی نیز به کلمه «برید» اشاره دارند.

به هر حال متون موثق غالباً اطلاعاتی معمولی عادی در اختیار ما قرار می‌دهند که می‌توان از آن برای بازسازی روابط متقابل اقتصادی، اداری و اجتماعی استفاده کرد که در منابع ادبی کاملاً فراموش شده‌اند. در این متون و اسناد، جزئیات فراوانی از زندگی روزانه

i. Frank Trombley.

ii. Adam Silverstein.

مردم در قرون نخستین اسلامی، اعم از مسلمان و غیر مسلمان، ثروتمند و فقیر، روستایی و شهری و مرد و زن وجود دارد. اطلاعات موجود به دلیل تمرکز متون ادبی بر شخصیت‌های مهم تاریخی و فعالیت‌های گروه‌های خاص سیاسی و اجتماعی (نظیر نخبگان حاکم و علما) تنها درباره‌ی بخشی از مردم جامعه مصر است و بقیه مردم غالباً در این متون نادیده انگاشته شده‌اند. با استفاده از حجم انبوه متونی که در دست است و نیز طبقه‌بندی اسناد از نامه‌های شخصی گرفته تا اسناد فراوانی که توسط حکومت‌ها و امور اداری‌شان بوجود می‌آید، می‌توان از ابعاد متعدد فعالیت‌ها و امور روزانه مردم مصر در قرون نخستین اسلامی آگاه شد.

تقریباً زمینه‌ای کلی و چارچوب فعالیت‌های اقتصادی بر متون ادبی که در قالب نسخ خطی هستند، هیچ‌گونه تأثیری برجا نمی‌گذارد و صرفاً باید آنها را از منظر اسناد بررسی و مطالعه نمود؛ به عنوان نمونه در نامه پاپیروسی عربی که پتراسیچپستینⁱ در این کتاب به چاپ رسانده، عملکرد والی یکی از ولایات به نحو بارزی نشان داده شده است. فعالیت‌های کشاورزی حجم انبوهی از اسناد را در اختیار قرار می‌دهد، هم‌چنین بر درک پاپیروس‌شناسانی که در حال بررسی ادوار بطلمیوسی و رومی‌اند از امور داخلی ایالات و بخش‌های متعدد اقتصاد ارضی و نیز ارتباط این بخش‌ها با شهرها و حکومت‌ها، پیشرفت‌های قابل ملاحظه‌ای پدید آمده است. جیروس‌بنجیⁱⁱ اخیراً از پاپیروسی یونانی برای مطالعه موضوعات فوق در دوره بیزانس و نخستین دهه‌های پس از فتح مصر استفاده کرده است.^{۲۴} گلا دیس فرانترز مورفیⁱⁱⁱ با استفاده از اسناد عربی کار ارزشمندی در باب مطالعه و بررسی اجاره زمین انجام داده است؛ چرا که مسأله اجاره زمین با سیاست مالی در ارتباط است.^{۲۵} با این حال انتظار می‌رود در آینده حجم انبوه مسائل و مطالب مرتبط با اقتصاد

i. Petra Sijpesteijn.

ii. Jairus Banaji.

iii. Gladys Frantz Murphy.

روستایی مصر در قرون نخستین اسلامی پیش از این بررسی شود. این نمونه‌ای از حیات اقتصادی و اجتماعی در شهرهای ایالتی مصر نظیر شهر فیوم، اشمونین و اسوان به شمار می‌رود با نگاهی اجمالی به مقاله کلس‌ورپⁱ در این کتاب، می‌توان دریافت که برای هر یک از این شهرها چه میزان اطلاعات در پاپیروس‌ها موجود است. این مسأله از آن رو حائز اهمیت است که دریابیم نام برخی سرزمین‌ها به ندرت در وقایع نامه‌ها و دیگر متون ادبی به چشم می‌خورند. از آن روی که این گونه متون، عمدتاً به حوادثی توجه دارند که در پایتخت جدید مصریان یعنی فسطاط یا در پایتخت امپراطوری آن اتفاق می‌افتاد. مطالعات و تحقیقاتی که به بازسازی واقعیت‌های اقتصادی - اجتماعی شهرها و روستاهای خاصی در مصر (مقصود سرزمین‌هایی است که ما در آن جا با فراوانی اسناد موثق روبرو هستیم) می‌پردازد، آینده درخشانی را به ما نوید می‌دهند. در مقاله تری ویلفنگⁱⁱ با بررسی زندگی زنان و (مردان) در یکی از روستاهای بزرگ مصر علیا طی قرون هفت و هشت، درستی سخن فوق به تأیید و اثبات رسیده است.^{۲۶} شایسته است روابط اقتصادی شهرهای مذکور و روستاها با مناطق دور افتاده‌ترشان و با فسطاط بیش از این مورد بررسی قرار گیرد.

علاوه بر این، تحولات مهمی در شهرها و روستاهای مصر و دیگر نواحی اسلامی رخ داده؛ به رغم این که اطلاعات مربوط به آن کاملاً از بین نرفته، اما در منابع ادبی موجود در پرده‌ای از ابهام قرار دارند. به عنوان مثال تکامل و تحول اولیه حقوق اسلامی غالباً در پس نظام سنتی پنهان مانده؛ که به گمان حقوقدانان و مورخان، از دوره فتوح وجود داشته است. محققان با استفاده از اسناد حقوقی بر جای مانده از قرون اولیه اسلامی می‌توانند پیوستگی اسناد این دوره را با اسناد متقدم‌تر مصر، سرزمین‌های حوزه دریای مدیترانه و شرق نزدیک مطالعه و بررسی کنند و نیز به دیگر جنبه‌های متعدد اقتباس حقوقی و

i.Klaas Worp.

ii.Terry Wilfing.

تطورات آن در قرون اولیه اسلامی، مثل تحوّل قوانین شرعی پیردازند.^{۲۷} در طی این مسیر، قبل از این که نظام کلاسیک در نیمه دوم قرن هشتم با نظام جدید در هم آمیزد، قوانین اداری دستخوش تحولات قابل توجهی شد. با این که از مباحثات و منازعات معمول در آثار و متون حقوقی درمی‌یابیم که مشکلات و مسائل موجود در اسناد و متون رفع خواهند شد؛ اما همچنان ارتباط حقیقی این متون با حوادثی که عملاً در مناطق اتفاق افتاده، دشوار است. با گردآوری اسنادی به دست آمده از طریق نظام مالیاتی می‌توان امید داشت که به اثری از تحولات قوانین اداری دست یابیم. به عنوان نمونه، به خاطر نوع مالیاتی که احتمالاً در دوران فتوح بر زمین وضع می‌شد، مجادلاتی شرعی و حقوقی پدید می‌آمد. این گونه مجادلات بسته به نوع تصرف زمین‌ها متفاوت بود. با بررسی مجادلات فوق می‌توانیم درباره‌ی بازگشت نظام سنتی به دوران کهن‌تر به دقت بررسی و تحقیق کنیم و از این رهگذر به اهداف سیاسی و اقتصادی این اعصار دست یابیم.^{۲۸} با این همه بسیار دشوار است که با اتکای صرف بر این مجادلات، بتوانیم واقعیت عینی مسأله فوق را در نخستین دهه‌های استقرار حاکمیت مسلمانان مشخص کنیم. هنوز شمار بسیاری از درخواست‌ها و رسیده‌های مالیاتی و نیز صورت اسامی و مکاتبات مربوط به آن از آغاز دهه ۶۴۰ م. به زبان یونانی، عربی و قبطی بر جای مانده است. البته شرح و تفسیر این گونه موضوعات و مسائل همیشه آسان نیست و برخی مسائل کلیدی و مهم هم‌چنان غامض و بحث‌انگیز باقی می‌مانند. اهمیت این اسناد تنها در آن است که امکان رفع خطاهای تاریخی را که مدت‌ها بعد در آثار و متون حقیقی به وجود آمده است پدید می‌آورد.

از نظر زمانی غالب پژوهش‌ها و تحقیقات تاریخی که بر اسناد موثق مصر در اواخر دوره بیزانس و اوایل دوره اسلامی مبتنی هستند، بر تاریخ اداری تأکید و توجه دارند. کارل بکرⁱ مورخ و اچ. آی. بلⁱⁱ پاپیروس‌شناس در نخستین دهه‌های قرن بیستم با استفاده از

i. Carl Becker.

ii. H. I. Bell.

پاپیروس عربی و یونانی به دست آمده اخیر، به شرح و توصیف ساختار نظام اداری جدید حکومت عرب در مصر پرداختند. نخستین اثر تک‌نگاری تاریخی که به شکل گسترده‌ای از اسناد پاپیروسی دوره اسلامی استفاده کرد، با نام «تغییر دین و نظام مالیاتی در دوره نخستین اسلامی» از دانیل دنت^۱ بود، که در آن سیاست مالی قرون اولیه اسلامی مورد مطالعه و پژوهش قرار گرفت. اثر جدیدتر وی نیز که براساس پاپیروس نگارش شد. به طور کلی بر تحولات اداری متمرکز شده و به آن می‌پردازد.^{۲۹} محققان به راهپایی دست یافته‌اند که حاکمان عرب مسلمان برای سازگاری نظام اداری بیزانس با نیازها و سنت‌های زمان خود به کار بسته‌اند این راه‌ها گاه مبتکرانه و شگفت‌آور است. نمونه‌هایی از متون اداری و موثق دوره بیزانس در دست است که اهمیت و ارزش خود را تا مدت‌های مدید همچنان حفظ کرده‌اند؛ البته اهمیت آنها صرفاً به قرون هفت و هشت، محدود نمی‌شود یعنی زمانی که از زبان یونانی و (به میزان خیلی کمتر از زبان) قبطی به عنوان زبان اداری استفاده می‌شد. برخی از الگوهای نظام اداری، اقتصادی و اجتماعی دوره بیزانس (یا ادوار کهن‌تر) آن چنان تأثیری بر جامعه مصر آن روز نهاد که نتایج آن به خوبی تا دوره اسلامی و بعضاً تا کنون باقی مانده است.

با پیشرفتی دلگرم کننده در سال‌های اخیر تحقیقات گوناگونی مشاهده می‌شود که به جای توجه به ابعاد مختلف تاریخ اجتماعی، اقتصادی و دینی بر اساس اسناد و شواهد موثق بنا شده‌اند. با توجه و تمرکز فراوان بر موضوعات تک‌نگاریهایی نظیر زنان در یکی از شهرهای مصر علیا در قرون هفتم و هشتم میلادی، آیین قدیسان در اواخر دوره بیزانس و اوایل دوره اسلامی، و یا صاحب منصبان کلیسای مسیحی در این دوره، در می‌یابیم که اسناد قابلیت سرشاری بیش از مطالعه صرف تاریخ مالی، اداری یا فقهی دارند.^{۳۰} مایه امیدواری است که هم اکنون محققان با استفاده از اسناد، سیر کنونی را که غالباً بر استفاده از اطلاعات و مطالب قبطی و یونانی مبتنی بوده است ادامه دهند.

در پایان، نکته بسیار مهم آن است که اسناد فوق همچنان چارچوب شواهد ما در مطالعه و بررسی دستور زبان، واژگان‌نگاری و تحول سه زبان رایج مصر یعنی قبطی، یونانی و عربی در آغاز دوره اسلامی به شمار آمده و خواهند آمد. چندین سال قبل اثر جشوا بلوⁱ و سیمون هپکینسⁱⁱ درباره تحول زبان «عربی میانه» که براساس اسناد مصری شکل گرفت، از اسناد گنیزه قاهره و نیز برخی متون قدیمی‌تر به دست آمد.^{۳۱} تحول زبان مصری و گویش‌های متعدد زبان قبطی و نیز تماس این زبان با زبان یونانی و سپس عربی متقدم، هم چنان موضوعاتی بسیار جالبند. مقاله تونیو سباستین ریشترⁱⁱⁱ در این کتاب به موضوع فوق به ویژه کلمات دخیل عربی در اسناد قبطی می‌پردازد. در این دوره زبان یونانی نیز به رشد و تکامل خود ادامه داد. گرچه علاقه‌مندیم در باب وام‌گیری زبانهای موجود در مصر و تأثیر آنها بر یکدیگر به تحقیق بپردازیم؛ که به شکلی ابتدایی و در اشکال متفاوتی وجود داشته است. سوفیاتوار^{iv} در مقاله‌اش به بررسی و ارزیابی اسناد واژگان دخیله یونانی رایج در اواخر مصر باستان می‌پردازد. در واقع سؤالات جامعه شناختی – زبان شناختی فراوانی درباره این سرزمین خاص سه زبانه – مصر – وجود دارد، که تنها تحقیق و بررسی آن آغاز شده است. پرداختن به مسأله جالب توجهی نظیر روابط افراد و مناسبات اجتماعی کمک کرد، تا زبانی را مشخص کنیم که در نوشتن و تنظیم همه اسناد خاص به کار می‌رفت. سارا کلاکسون^v در مقاله خود به این موضوع اشاره کرده است. مسلماً پاپیروس و سایر اسناد منابعی دارای مشکل هستند. کار با این گونه اسناد و کسب آموزش صحیح برای خواندن و دریافت معنی و مفهوم آنها بس دشوار است.^{۳۲} با

i. Joshua Blau.

ii. Simon Hopkins.

iii. Tonio Sebastian.

iv. Sofia Torallas Tovar.

v. Saran Clackson.

این که پایپروس‌شناسی یونانی هم چنان از پیشرفته‌ترین شاخه‌های پایپروس‌شناسی به شمار می‌آید و به عنوان رشته‌ای تخصصی از جایگاه بسیار مطلوبی برخوردار است، اما با مشکلاتی همچون امکانات محدود در آموزش، سرمایه‌گذاری در پژوهش و استخدام نیروی انسانی مواجه است. هم‌چنین با وجود آموزش رسمی پایپروس‌شناسی به مشکلات خاص اسناد یونانی مصر در دوره بیزانس و قرون نخستین اسلامی، نسبت به سایر اسناد کمتر پرداخته می‌شود. مشکل دیگر آن که این متون به صورت گسترده‌ای در تعدادی از مجموعه‌های خصوصی و عمومی اروپا، آمریکای شمالی و خاورمیانه پراکنده شده‌اند؛ از این رو همیشه به آسانی در دسترس همگان و حتی محققان با تجربه و خبره نیز قرار ندارند و دانشجویان صرفاً با تلاش فراوان می‌توانند این فن را بیاموزند. با آن که امروزه حجم انبوهی از اسناد چاپی را از طریق پایگاه اینترنتی اسناد پایپروسی دوک در اختیار داریم، اما اطلاعات و مطالب مربوط به دوره مورد بحث در مصر صرفاً به زبان یونانی است.^{۳۳} افزایش تعداد تصاویر دیجیتالی متون کامپیوتری موجود، پیشرفتی امید بخش و ارزشمندی را در آینده نوید می‌دهند. هم‌چنین طرح‌هایی نظیر شبکه اطلاع‌رسانی پیشرفته پایپروس‌شناسی^۱ منبعی بسیار ارزشمند است. با این همه، اهمیت پایپروس‌های یونانی در قیاس با چنین ابداعاتی همچنان به قوت خود باقی است.^{۳۴} همان‌گونه که گفتیم نظر به این که برخی از پایگاه‌ها به نشر اسناد چاپی متداول‌تر کامپیوتری مبادرت ورزیده‌اند، مجموعه‌های تحقیقی نسبتاً کاملی از این اسناد فراهم گشته که البته تنها در کتابخانه‌های محدودی یافت می‌شوند. با این حال اگر فردی به منابع کامپیوتری فوق نیز دسترسی داشته باشد، به دلیل فقدان کتب مرجع معتبر و به روز برای راهنمایی افراد غیر متخصص، زمان بسیار زیادی از دانشجو و یا فرد غیر متخصص گرفته می‌شود تا بدین نتیجه رسد که چه منابعی در دست است و چگونه می‌توان به آنها دست یافت و یا این که وی در جستجوی چیست؟^{۳۵} شایان ذکر است که وضعیت پایپروس‌شناسی یونانی تا

i.APIS.

حدودی بهتر است و امروزه با شیوه کاربرد این پایپروس‌ها در پژوهش‌های تاریخی آشنایی کلی داریم. این پژوهش‌ها گاه ناظر به تحقیق درباره اسناد پایپروسی قبطی نیز هستند.^{۳۶} با وجود این اگر کسی بخواهد با امکانات موجود به سهولت از ابزارهای پایپروس شناختی استفاده کند، به صرف وقت و انرژی قابل توجهی نیاز دارد.

اسناد به عنوان منابع اطلاعاتی نشانگر مجموعه‌ای از مشکلات خود هستند، هم چنین «نقاط مبهم و کوری» دارند. وقایع و رخدادهایی که مطمع نظر نویسندگان تواریخ و دیگر متون ادبی است، بر گزارش‌های ثبت شده در اسناد هیچ تأثیری نمی‌گذارد. جنگها و شورش‌ها اتفاق می‌افتند بی آن که اندک تأثیر یا خللی در پایپروس‌ها ایجاد کنند، گزارش‌های خبری غالباً بر ابعاد خاصی از زندگی مردم در این گونه جوامع، به ویژه بر روابط بسیار سودمند اداری، تجاری و حقوقی موجود در اسناد تأکید و توجه دارد. گاه نامه‌های شخصی و حتی تجاری ما را به واقعیت‌هایی فراتر از واقعیت‌های موجود در دنیای بسیار کلیشه‌ای و قالبی معمول اسناد می‌برند؛ که البته این امر همیشه اتفاق نمی‌افتد و کلیت ندارد. حتی در محتوای نامه‌های خانوادگی نیز تا حدی محدودیت وجود دارد و محتوای آنها معمولاً حول چند موضوع رایج دور می‌زند. به طور قطع گزارش‌های مبتنی بر اسناد برخلاف متون ادبی، صرفاً جانبدارانه و متعصبانه به نخبگان جامعه نمی‌پردازد و طیف گسترده‌تری از افراد جامعه را در بر می‌گیرد. در عین حال حتی اگر توده مردم، در این گزارش‌ها جایی داشته باشند، باز هم نسبتاً ناشناخته باقی می‌مانند. در گزارش‌های مبتنی بر اسناد، یک تاجر پارچه نسبت به یک چوپان احتمالاً شرح حال مفصل‌تری دارد اما از سوی دیگر ممکن است که هیچ یک از این دو در متنی ادبی نیایند.

گزارش‌های موجود در اسناد و متون، بسته به دوره‌های تاریخی و جغرافیایی نیز متفاوت خواهد بود. از دلتای رود نیل و اسکندریه اسناد موثق اندکی در دست داریم (با این حال مقاله پتراسیجپستیجن^۱ که بر این اساس در کتاب حاضر به طبع رسیده، از جهات

i.Petra Sijpesteijn.

دیگری حائز اهمیت است). در حقیقت بخش اعظم اسناد فراوانی که در مصر علیا و وسطی کشف شده، از شش منطقه‌ای است که دارای سازندگان خاصی برای اسناد بوده است (این مناطق عبارتند از: فیوم یا آرسینویتس، بهنسا یا اوکسیرنخیس، اشمونین یا هرموپولیس، کوم ایشکاو یا افرودیتو، ثیبس غربی و اسوان یا سینیتس). هم چنین حجم انبوه اسناد عربی به دست آمده از فسطاط، پایتخت مصر بعد از فتح عربها، و متونی که هم چنان در آن جا باقی مانده یا به نقاط دیگری ارسال می‌شد، در اراضی نیل علیا و سفلی کشف شده‌اند. هم چنین در این جا شایسته است به اسناد گنیزه قاهره اشاره کنیم. این اسناد؛ مجموعه‌ای از اسناد غنی و بسیار شگفت‌انگیزی به زبان عربی و دیگر زبانها) است که به وسیله یهودیان آنجا به وجود آمده است (یا برای آنها فرستاده شده است). تاریخ تعداد اندکی از اسناد فوق به سده‌های قبل از قرن یازدهم باز می‌گردد.^{۳۷}

پی‌نوشت

۱. مقاله حاضر فصلی است از کتاب:

Papyrology and the history of early Islamic Egypt, Edited by Petra.m. Sijpesteijn and Lennart sundelin, Brill, Leiden. Boston, 2004.

۲. برای بحث و بررسی درباره کشفیات بزرگ این دوره (و دوره‌های متأخرتر) نک:

E. G. Turner, Greek Papyri: An Imtroduction, 2. d eed., Oxford 1980 ,17 – 41; A. Grohmann, Einfurhung and chrestomathie zurarabischen Papyruskunde I: Einfurhung,Prague 1954, 7 – 35; Idem, Arabische Papyruskunde Leiden 1966, 54 – 63; M. Krause, Paprus Discoveries, CE, vol. 6. 1868 – 1900.

3.A. J. Butler, The Arab Conquest of Egypt and the Last thirty years of the Roman Dominion, 2d ed., edited by p. M. Fraser, Oxford 1978, XX – Xxi.

4. Ibid, 235 n.2.

5.Turner, Greek Papyri, 19 – 20.

6.Turner, Greek Papyri, 21.

۷. برای بررسی ارتباط بین باستان‌شناسی و پاپیروس‌شناسی نک:

P. Van Minnen, The Century of Papyrology (1892 – 1992), BASP 30 (1993), 5 – 18, especially 5 – 12.

8.Memoire Sur quelques papyrus ecrits en arabe et recemment decouverts en Egypte, Journal des savabts (1825), 462 – 73.

یوسف رقیب دو پاپیروس را با شماره ۷ و ۸ اخیراً در مقاله خود تصحیح و چاب مجدد

کرده است:

Souf – Conduits d Egypte omeyyade et abbasside, Annales Islamologiques 31 (1997), 143 – 68.

نیز این مقاله در این کتاب در صص ۱۶۰ - ۱۶۲ به چاپ رسانیده است. نیز درباره این گونه متون نک:

L. Sundelin, The consul – collector and the orientalist: Drovetti, Silvestre de sacy, and the Birth of Arabic Papyrology, al – Bardiyyat: Newsletter of the International society for Arabic Papyrology 1 (2003), 3 – 11.

9. Van Minnen, century of papyrology, 15.

10.A. Grohmann, from the World of Arabic papyri, cairo 1952 2 – 3.

11.Y. Raghib, Les Plus anciens Papyrus arabes, Al 30 (1996),1 – 19.

و در این کتاب نیز در ص ۲ به چاپ رسیده است.

12.H. Loebenstein, Vom Papyrus Erzherzog Rainer, zur Papyrussammlung der Osterreichischen Nationalbibliothek: 100 Jahre Sammeln Bawahren, Edieren, in festschrift zum 100 – jahrigen Bestehen der Osterreichischen Nationalbibliothek, Papyrus Erzherzog Rainer (p. Rainer cent), Textband.

و این مقاله در این کتاب نیز در صفحه ۱۷ به چاپ رسیده است.

Vienna1983,3-39-H.Loebenstein and m.krouse,"papyruscollections", ce,Vol-6,1890-b

و در این کتاب در ص ۱۸۹۱ به چاپ رسیده است.

۱۳. برای جستجو در یک پایگاه اینترنتی که در باب کلکسیونهای پاپیروسی یونانی و قبطی به پژوهش و تحقیق می‌پردازد، به مقاله ذیل در این پایگاه نک:

The Leuven Homepage of papyrus Collections World – Wide, <http://ihpc.Arts.Kuleuven.ac.Be/>.

برای ارزیابی خوب و مفید از اموال عمده قبطیان به مقاله ذیل نک:

Loebenstein and Krause, Papyrus Collections.

برای کاملترین ارزیابی از اموال عربها در سطح جهان به دو اثر گروهمان در زیر رجوع شود:

Einführung, und chresttomathie zur arabischen papyruskundel.
Einführung, 36 – 62; Idem, Arabische Papyruskunde, 63 – 90.

و نیز در باب موضوع فوق به اثری از خوری که خلاصه‌تر و در عین حال جدیدتر از اثر فوق است رجوع شود:

Khaury, R. G. Papyrushunde , in W. Fischer(ed), Grundriss der arabischen Philologie, Band I: Sprachwissenschaft, Wiesbaden 1982, 251 – 170.

همچنین این مقاله در صفحات ۲۵۳-۲۵۸ کتاب ما به چاپ رسیده است. برای کلکسیونهای آمریکای شمالی در باب اسناد عربی نک:

P. M. Sijpesteijn, North American Papyrus collections Revisited, al – Bardiyat: News Letter of the International Society for Arabic Papyrology (2003), 11 – 19.

۱۴. برای آرشیوهای یونانی نک:

-O.Montevecchi, la Papirologia, 2d ed., Milan 1998, 248-61 and 575-8, and (leuven Homepage of Papyrus Collections worldwide).

برای آرشیوهای قبطی نک:

-M.Krause, (archives), CE, Vol.1, 226-8.

برای آرشیوهای عربی نک:

-Y.Raghib, (pour un renouveau de la Papyrologie Arabe: comment ressembler Les Archives disperesees de L, Islam medieval), Academeie des Inscriptions et belles-letters, Comptes rendus (Paris, 19874), 68-77.

۱۵. به عنوان نمونه نک: Cpr VIII , 84-72 (که آرشیوی از اسناد اداری یونانی اواخر قرن هفتم تا اوایل قرن هشتم است). P.Mon.Apollo (کلکسیون از نخستین اسناد قبطی متعلق به دیر اپاپولو [Apoapollo] در بویت [Bawit] است)؛ P.Marchands (آرشیوی از نامه‌های عربی و دیگر اسناد سده نهم است که به یک خانواده تاجر پارچه تعلق دارد).

P.M.Sijpesteijn, (shaping a Muslim state: Papyri Rleated to a Mid-Eighth century Egyption Official.

این مقاله فصلی است، از رساله دکتری وی که در سال ۲۰۰۴ در دانشگاه پرینستون از آن دفاع شده است با عنوان ذیل:

A mid-eighth century archive of Greek and Arabic commercial and administrative documents.

۱۶. برای بررسی پاپیروس ادب عربی به مقاله آر.جی.خوری در این مجلد مراجعه کنید. این مقاله مشتمل بر اشاراتی است به اثر خود نویسنده و آثار دیگر محققان در این زمینه، خصوصاً پژوهش‌های تازه و ابتکاری نیبه ابوت (۶۳ - ۹۵). برای بررسی پاپیروس ادب یونانی آثاری ارزشمند و علمی وجود دارد نظیر:

R. A. Pack, Index of Greek and Latin Literaray Text from Greco Roman Egypt, 2d ed, Ann Arbor 1956.

J. Van Haelst, catalogue des Papyrus Literaires juifs et chretiens, Paris 1976.

(هم اکنون چاپ جدید هر دو اثر در حال آماده شدن است).

Leuven Database of Ancient Books,, <<http://ldab.arts.kuleuven.ac.be/>>.

برای بررسی پاپیروس ادب قبطی به مقالات ذیل رجوع شود:

M. Krause, Papyri, Coptic literary and Papyri, Coptic Medical in CE, Vol. 6, 1884 - 8.

۱۷. در باب ضرورت کاملتر کردن دو شاخه پاپیروس شناسی فوق‌الذکر نک:

Van Minnen, Century of Papyrology, II - 13.

۱۸. برای بررسی قدیم‌ترین بخش‌های برجای مانده از آثار مذهبی و تاریخی عربی رجوع شود به مقاله‌ای از یوسف رقیب، نویسنده اخیراً به طور خلاصه به این موضوع پرداخته است. این مقاله با عنوان 2 - 7 les plus anciens, به بحث و بررسی درباره نخستین بخش‌های برجای مانده از قرآن در سده‌های نخستین اسلامی می‌پردازد.

۱۹. در ۱۹۱۰ در فِیوم کشفیات مهمی درباب نسخ خطی قبطی ترقیمه‌دار متعلق به سده‌های نهم و دهم صورت گرفت، هم اکنون غالب این نسخه‌های خطی در کتابخانه پیرپونت مورگان در نیویورک نگهداری می‌شود؛ قس:

M. Krause, Colophon, CE, vol. 2, 577 - 8.

۲۰. با اینکه در مکان‌های دیگری نظیر سوریه، فلسطین، عراق و حتی افغانستان نیز اسناد

عربی به دست آمده، ولی این یافته‌ها فقط چند مورد استثناء است و در مقایسه با همه اسنادی که در مصر کشف شده‌اند، بسیار ناچیز هستند. برای بررسی و تهیه فهرستی از یافته‌های عمده و مهم اسناد عربی در سرزمین‌های خارج از مصر نک:

P.Mird, pp.ix-xii

با این حال دانستن این نکته الزامی است که همیشه محل کشف سند، مکان کتابت آن نیست. به عنوان نمونه، یک تاجر افریقیه‌ای (تونسی) در قرن هفتم نامه‌ای نوشت و از آنجا به مصر وسطی فرستاد (و در آنجا نیز کشف شد). یوسف رقیب این نامه را در مقاله خود به چاپ رسانید:

-Y-Raghib, (La Plus ancienne Letter arabe de marchand), in Y.Raghib (ed), Documents de I, Islam medieval: Nouvelles Prespectives de recherché, cairo 1991, 1-9.

آگاهی ما از این نامه از طریق اسناد گنیزه قاهره است که در آن اسنادی از افریقیه، اسپانیا، عراق، سیسیل، فلسطین و دیگر سرزمین‌ها وجود دارد.

۲۱. برای بررسی منتخبی از پاپيروس‌های عربی (از آن جمله پاپيروس‌های یونانی - عربی) که به حوادث و اشخاص مشهور تاریخی اشاره دارند و به منتخباتی از متون پاپيروسی گروهمان در اثرش، Form the world of Arabic Papyri رجوع کنید.

برای بررسی کلکسیون کتیبه‌های عربی مصر در اوایل دوره اسلامی، که مشتمل بر متون متعددی است در ارتباط با اشخاص شهره در منابع ادبی، نک:

G. Wiet, Inscriptions historiques sur Pierre, cairo 1971.

۲۲. به عنوان نمونه نک: P. Qurra, pp. 66 – 9.

۲۳. برای مطالعه جدیدترین مباحثات درباره این حادثه تاریخی نک (برای اسناد قبطی):

S. Schaten, Reiseformalitäten im fruhislamischen Agypten, BSAC 37 (1998), 91 – 100.

(نیز برای اسناد عربی) نک:

Y. Raghib, sauf – comduits.

گلا دیس فرانتز مورفی در حاشیه و شرحی که اخیراً بر این اسناد نوشته، از:

Work Permits) به safe – conduct posses یا passports:

یعنی اجازه‌های کار، تعبیر می‌کند. برای بررسی این موضوع نک:

CPRXXI, pp. 106 – 9.

۲۴. Agrarian change in Late Antiquity: Gold, Labour, and Aristocratic Dominance, Oxford/New York 2001.

۲۵. به جدیدترین اثر وی در این مجلد رجوع شود:

CPRXXI (= Arabic Agricultural leases and Tax Receipts from Egypt, 148 – 427 A. H./ 765 – 1035 A. D. Vienna 2001).

۲۶. T. G. Wilfong, Women of Jeme: lives in a Coptic Town in Late Antique Egypt, Ann Arbor 2002.

۲۷. به عنوان نمونه نک:

G. Frantz – Murphy, A comparison of the Arabic and Earlier Egyptian contract Formularies, part I: The Arabic Contracts from Egypt (3d / 9th – 5 th/ 11 th centuries), Journal of Near Eastern studies 40 (1981), 203 – 25 and 355 – 6.

_____, A comparison of the Arabic and Earlier Egyptian contract Formularies, Part II: Terminology in the Arabic Warranty and the Idiom of clearing / cleaning, Journal of Near Eastern studies 44 (1985), 99 – 114.

_____, A comparison of the Arabic and Earlier Egyptian contract Formularies, part. III: The Idiom of satisfaction, Journal of Near Eastern Studies 47 (1988), 105 – 12.

_____, A comparison of the Arabic and Earlier Egyptian contract Formularies, Part IV: Quittance Formulas, Journal of Near Eastern studies 47 (1988), 269 – 80.

_____, A comparison of the Arabic and Earlier Egyptian contract Formularies, part V: Formulaic Evidence, Journal of Near Eastern studies – 48 (1989) 97 – 107.

G. Khan, The per- Islamic Background of Muslim legal formularies, ARAM 6 (1994), 193 – 224.

M. H. Thung , Written obligations from the 2 nd/ 8 th 4 th / 10 th Century, Islamic law and society 3 (1994), 1 – 12.

۲۸.A. Noth, Some Remarks on the Nationalizarion of Conquered Lands, at the time of the umayyads, in T. Khalidi (ed), Land Tenure and social Transformation in the Middle East, Beirut 1984, 223 – 8.

G. Frantz – Murphy, Arabic Papyrology and Middle Eastern studies, MESA Bulletin 19: 34 – 48. here 36 and 40f.

۲۹. به عنوان نمونه نک:

K. Morimoto, The fiscal Administration of Egypt in the Early Islami period, Kyoto 1981.

G. Frantz – Murphy, The Agrarian Administration of Egypt from the Arabs to the ottomans , cairo 1981.

J. B. Simonsen, Studies in the Genesis and Early Development of the Caliphat Taxation system, with Special References to Circumstances in the Arab Peninsula, Egypt and Palestine, Copenhagen 1988.

F. Morelli, olio e retribuzioni nell, Egitto tardo (V – VIII d. C.). Florence 1996.

۳۰. Wilfong, Women of Jeme.

A. Papaconstantinou, Le Culte des Saints en Egypte des Byzantins aux Abbassides. L apport des inscriptions et des Papyrus grecs et copte, Paeis 2001.

G. schmelz, kirchliche Amtstrager im spatantiken Agypten nach den Aussagen der griedhischen und koptichen Papyri und Ostraka, Munich /Leipzig 2002.

31. S. Hopkins, Studies in the Grammar of Early Arabic, Oxford 1984.

J. Blou, The Emergence and linguisitc Background of Judaeo – Arabic: A Study of the origins of Middle Arabic, 3d rev. ed. Jerusalem 1999.

۳۲. به هر روی شایسته دقت نظر و توجه است که امروزه کارگاه‌های آموزشی و فنی تابستانی پایپروس‌شناسی در ایالات متحده آمریکا (زیر نظر انجمن پایپروس‌شناسان آمریکایی) و در کالج دانشگاه لندن (یعنی در موسسه مطالعات کلاسیک پایپروس‌شناسی که اقدام به برگزاری دوره‌های تابستانی می‌کند) برگزار می‌شود. سمینارهایی که در این

موسسات برگزار می‌شود، غالباً بر پاپیروس‌های یونانی توجه و تأکید دارند، اما هم چنان در صدد هستند که شیوه کار با متون عامیانه، لاتینی و قبطی را نیز آموزش دهند. امیدواریم که آموزش اسناد عربی نیز از جهاتی در رأس قرار گیرد. از جمله پیشرفت‌های امیدبخشی دیگری که در باب پاپیروس‌شناسی صورت گرفته است، راه‌اندازی "مدرسه‌ی پاپیروس-شناسی غربی" کامپیوتری به وسیله گروهی از محققان است (از آن جمله آندریاس کاپلنی، یوهان ثومان و دیوید ارن).

<<http://www.ori.unizh.ch/aps/>>.

33.<<http://www.Perseus.Tufts.Edu/cache/perscoll-DDBDP.Htm>>.

34.<<http://www.columbia.edu/cu/lwed/projects/dihital/apis/index.html>>.

۳۵. در این جا نیز پاپیروس‌شناسی یونانی استثناء شده است. برای آشنایی بیشتر نک:

Turner, Greek Papyri.

Monterecchi, La Papirologia.

H. Rupprecht, kleine Einführung in die Papyruskunde, Dramstadt 1994.

P. W. Pestmann, The new Papirological primer, Leiden 1990.

نویسنده در این اثر که منتخبی از متون پاپیروسی است، به شرح و معرفی متون نیز می‌پردازد. شایان ذکر است که در زمینه پاپیروس‌شناسی قبطی هیچ کتاب راهنمای اصولی و ارزشمند وجود ندارد، با این حال منتخباتی از آن در دست است. برای بررسی در این زمینه نک:

W. Brunsch, Kleine chrestomathie nichtliterarischer Koptischer Texte.

Wiesbaden 1987.

آدولف گروهمان در باب پاپیروس‌شناسی عربی به معرفی چندین سند و متن پاپیروسی پرداخته است (و هم اکنون تاریخ کتابت آنها را نیز مشخص کرده است)، از جمله آثار وی در این باب:

From The World of Arabic Papyri, Cairo 1952.

Einführung and chrestomathie Zur arabischen Papyrskunde: Einführung (1954).

Arabische Papyrskunde. (1966).

نیز در این جا باید به آثاری اشاره کرد که اگر چه حوزه آنها محدود است اما اطلاعات آنها به روز و جدیدتر است. در این زمینه نک:

Khoury, Papyrskunde, (1982).

_____, chrest. Khouryl (1993).

_____, The introduction to Geoffrey Khan , s Bills, letters and Deeds: Aranbic Papyri of the 7 th to ll th centuries, London/ Oxford 1993.

در کتاب chrest. Khoury ج ۱، بخشی از اسناد عربی به زبان فرانسه ترجمه شده است. خوری در این اثر به شکل مفیدی انواع و محتوای اسناد پاپیروسی عربی را مورد بررسی و مطالعه قرار داده است. برای بررسی بیشتر در این باب نک:

Grohmann, From the World of Arabic Papyri.

36.R. S. Bagnall, Reading Papyri, Writing Ancient History, London / New York 1995.

۳۷. برای آشنایی با اطلاعات اسناد گنیزه نک:

S. C. Reif, A Jewish Archive from old Coiro: The history of Cambridge univernity s, Genizah collection, Richmond 2000.

تصاویر دیجیتالی و نسخه‌هایی از اسناد گنیزه در شبکه جهانی اینترنتی دانشگاه پرینستون، که در باب پروژه گنیزه به تحقیق و پژوهش می‌پردازد، موجود است. آدرس سایت به شرح زیر است:

<[http:// www. Princeton. Edu/ geniza/](http://www.Princeton.Edu/geniza/)>.

منابع

- Bagnall, R.S., Reading Papyri~ Writing Ancient History, London! New York 1995.
- Banaji, J., Agrarian change in Late Antiquity: Gold, Labour And Aristocratic Dominance, Oxford! New York 2001.
- Biau, j., The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic: A Study of the origins of Middle Arabic, 3d rev.ed., Jerusalem 1999.
- Brunsch, W., Kleine chrestomathie nichtliterarischer Koptischer Texte, Wiesbaden 1987.
- Butler, A.J., The Arab conquest of Egypt and the last Thirty years of the Roman Dominion, 2d ed., edited by P.M.Fraser, Axford 1978.
- Dennett, D.C.Jr., conversion and the Poll Tax in Early Islam, Cambridge MA 1950.
- Frantz-Murphy, G., The Agrarian Administration of Egypt from the Arabs to the ottomans, cairo 1986.
- , “Arabic Papyrology and Middle Eastern Studies”, MESA Bulletin 19: 1(1985), 34-38.
- , “A Comparson of the Arabic and Earlier Egyption Contract Formulaires, Part I: The Arabic Contracts from Egypt (3d! 9th-5th! 1ith centuries)”, Journal of Near Eastern Studies 40 (1981), 203-25 and 355-6.
- , “A Comparson of the Arabic and Earlier Egyption Contract Formulaires, Part II: Terminology in the Arabic Warranty and Idiom of clearing! cleaning”, Journal of Near Eastern Studies 44 (1985), 99-114.
- , “A Comparson of the Arabic and Earlier Egyption Contract Formulaires, Part III: The Idiom of Satisfaction”, Journal of Near Eastern Studies 47 (1988), 105-12.

- , "A Comparison of the Arabic and Earlier Egypt Contract Formulaire, Part IV: Quittance Formulas", Journal of Near Eastern Studies 47 (1988) 269-80.
- , "A Comparison of the Arabic and Earlier Egypt Contract Formulaire Evidence", Journal of Near Eastern Studies 48 (1989), 97-107.
- Grohman, A., Arabische chornologie, II. Arabische Papyruskunde, Handbuch der orientalistik, I. Abteilung, Eganzugs band II, 1. Haibband I-II, Leiden! Köln 1996.
- , Einfuhrung undcherestomathie Zur Arabischen Papyruskunde I.~ Einfuhrung, Prague 1954.
- _____ From the World of Arabic Papyri, cairo 1952.
- Hopkins, S., Studies in the Grammar of Early Arabic, Oxford 1984.
- Khan, G., Bills, Letters and Deeds: Arabic Papyri of the 7th to 11th centuries, London! Oxford 1993.
- , "The Pre-Islamic Background of Muslim Legal Formulaire", ARAM6 (1994), 193-224.
- Khoury, R.G., "Papyruskunde", in W.Fischer (ed.), Grundriss der arabischen Philologie Band I: Sprachwissenschaft, Wiesbaden 1982, 25 1-70.
- Krause, M., "Archives", CE, vol.1, 226-8.
- , "Colophon", CE, vol.2, 577-8.
- _____ "Papyri Coptic Medical", CE, vol.6, 1886-8.
- , "Papyri, Coptic Literary", CE, vol.6, 1884-6.
- , "Papyrus Discoveries", CE, vol.6, 1898-1900.
- Loebenstein,H., "Vom 'Papyrus Erzherzog Rainer' Zur Papyrussammlung der Osterreichischen Nationalbibliothek: 100 Jahre Sammein, Bewahren, Edieren", in Festchr~ft Zum 100- jahrigen Bestehen der Osterreichischen Nationalbibliothek, Papyrus Erzherzog Rainer (P.Rainer Cent.), Textband, Vienna 1983, 3-39.
- Loebenstein, H., and M.Krause, "Papyrus Collections", CE 6:

1890-8. -Van Minnen, P., "The Century of Papyrology (1892-1992)", *BASP* 30 (1993), 5-18.

-Montevecehi, o., *La Papirologia*, 2d ed., Milan 1988.

-Morelli, F., *Olio e retribuzioni nell'Egitto tardo (V-VIII d.c.)*, Florence 1996. -Morimoto, K., *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period*, Kyoto 1981.

-Noth, A., "Some Remarks on the 'Nationalization' of Conquered lands at the Time of the umayyads" in T.Khalidi (ed.), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Beirut 1984, 223-8.

-Pack, R.A., *Index of Greek and Latin Literary Texts from Greco-Roman Egypt*, 2d ed., Ann Arbor 1965.

-Papaconstantinou, A., *Le culte des Saints en Egypte des Byzantins aux Abbassides. L'apport des inscriptions et des Papyrus grecs et coptes*, Paris 2001.

-Pastmann, P.W., *The new Papyrological Primer*, Leiden 1990.

-Raghib, Y., "La Plus ancienne lettre arabe de marchand", in Y.Raghib (ed.), *Documents de L'Islam médiéval: Nouvelles Perspectives de recherche*, Cairo 1991, 1-9.

- , "Les Plus anciens Papyrus arabes", *A130* (1996), 1-19.

- , "Pour un renouveau de La Papyrologie arabe: Comment rassembler Les archives dispersées de L'Islam médiéval", *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes rendus* (Paris, 1984), 68-77.

- , "Sauf-Conduits d'Egypte omeyyade et abbassi de", *A131* (1997), 143-68. -Reif, S.C., *A Jewish Archive from old Cairo: The history of Cambridge university's Genizah collection*, Richmond 2000.

-Rupprecht, H.-A., *Kleine Einführung in die Papyruskunde*, Darmstadt 1994.

-Schaten, S., "Reiseformalitäten im frühislamischen Agypten", *BSAC* 37 (1998), 91-100. -Schmelz, G., *Kirchliche Amtsträger im spätantiken Agypten nach den Aussagen der griechischen und*

Koptischen Papyri und Ostraka, Munich! Leipzig 2002. -Sijpesteijn, P.M., "Shaping a Muslim State: Papyri Related to a Mid-Eighth Century Egyptian official".Ph.D. diss., Princeton university, 2004.

- , "North American Papyrus Collections Revisited", al-Bardiyyat: Newsletter of the International Society for Arabic Papyrology 1(2003), 11-19.

-Silvestre de Sacy, A.I., "Mémoire Sur quelques Papyrus écrits en arabe et récemment découverts en Egypte", Journal des savants, (1852), 462-73.

-Simonsen, J.B., Studies in the Genesis and Early Development of the Caliphate Taxation System, With Special References to Circumstances in the Arab Peninsula, Egypt and Palestine, Copenhagen 1988.

-Sundelin,L., "The Consul-Collector and the orientalist: Drovetti, Silvestre de sacy, and the Birth of Arabic Papyrology", al-

Bardiyyat: Newsletter of the International society for Arabic Papyrology 1(2003), 3-11. -Thung, M.H., "written obligations from the 2nd! 8th to the 4th ! 10th century", Islamic law and society 3(1996), 1-12.

-Turner, E.G., Greek Papyri: An Introduction, 2d ed., Oxford 1980.

-Van Haelst, J., catalogue des Papyrus Littéraires juifs et chrétiens, paris 1976.

-Wiet,G., Inscrptions historiques sur Pierre, cairo 1971.

-Wilfong, T.G., Women of Jeme: lives in a Coptic Town in Late Antique Egypt, Ann Arbor 2002.